

УДК 172.12:321.7:316.257(1=161.2
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.22>

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ АРГУМЕНТ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ПЕРЕХІДНОЇ ДОБИ. ГЕРМЕНЕВТИЧНИЙ АСПЕКТ

Едуард Щербенко

*Інститут філософії імені Г. С. Сковороди
Національної академії наук України,
вул. Трьохсвятительська, 4, 01001, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-8706-9195>*

У статті розглядається евристичний потенціал республіканської ідеї в горизонті викликів доби, що позначені розгортанням російської воєнної агресії та загостренням проблеми збереження інституційної пам'яті. В герменевтичному аспекті проблеми виділяються три «епістемі» республіки: антична, класична і новітня, в яких акцентується орієнтація республіканської оптики на горизонт відкритого світу, що виявляється між іншим у недискримінаційному наданні громадянства, з розширенням доступності цього статусу з кожним новим циклом. Як один з подібних циклів представлена триетапна схема демократичного транзиту (лібералізація, інституціоналізація, консолідація), в рамках якої здійснювався український транзит, який наразі можна вважати завершеним. На прикладі репрезентації феномену Майдану виявляється обмеження, яке накладають на сценарій зміни режиму концептуальні рамки критичного дискурс-аналізу і деліберативної теорії. З урахуванням феноменологічного підмурівку деліберативної теорії в плані опрацювання травми модернізації, пропонується нова герменевтична перспектива. Артикулюється аргумент громадянського темпераменту, що в горизонті республіканського циклу не редукується. В цьому контексті, порушення циклу опрацювання травми при зміні когорти у російському соціумі розглядається за своїми наслідками як реставрація квазі-самодержавного утворення, що має перебувати в непримиренній ворожнечі з республіканським ладом. Продемонстровано роль української бюрократії в забезпеченні української політики від впливу російського повороту до авторитарної альтернативи. Проводиться аргумент темпераменту як нередукованого етосу (у Веберовому сенсі), що відіграв амбівалентну роль у процесі розгортання новітнього республіканського циклу, відзначається наявність попереджень про його ризики, що не були вчасно почуті. В плані гібридного характеру викликів сьогодення, констатується неможливість редукувати порядок складності російсько-української війни, в якій уже інвестовані аспірації ново-посталого креативного класу.

Ключові слова: креативний клас, Майдан, ресентимент, республіка, темперамент, травма, цикл.

Нові виклики, що постали перед Україною в ході завершення демократичного транзиту, драматично змінивши проблемне поле вітчизняного суспільствознавства, загострили проблему збереження інституційної пам'яті. Не сягаючи радикальності розриву 1991 року зі статусом «служниці ідеології», вони передбачають переоцінку цінностей у горизонті етосу 2014–2022, суспільного консенсусу, що склався на основі європейського вибору як безальтернативного, що не має прецедентів у модерній історії. Враховуючи цивілізаційний вимір нинішнього історичного вибору, аналогії якого задають автентичний «код» української політики у вимірі win-win ігор (Віче, Січ, Майдан), «винайдення традиції», що його наразі здійснює вітчизняний креативний клас у змаганні з авторитарною альтернативною, передбачає також реінтерпретацію в цьому контексті досвіду радянського етапу

української державності з його травмами модернізації. У цьому плані, продуктивним може бути звернення до евристики республіканської ідеї, інституціоналізованої в конституційному устрої української держави від доби національних змагань ХХ століття, що дозволяє відрефлектувати вектор неперервного зростання інституційної пам'яті громади доби транзиту, зокрема в плані «естафети генерацій».

Усталеним щодо розуміння республіканської ідеї постає її протиставлення монархії [1, 330]. Поставши у давньому Римі, вона вдруге набирає актуальності в умовах Відродження, насамперед у зв'язку з самоврядними практиками італійських міст; нарешті, в ході розпаду колоніальної системи у ХХ столітті нові державні утворення самовизначаються переважно як республіки: на 2016 рік у назві 134 держав з 199 містилося слово «республіка».

Зважаючи на парадигмальний вимір концепту, в зв'язку з чим питання самоврядності ставиться щоразу в новому історичному контексті (сучасні дослідники, серед яких відомий словник за редакцією Козеллека та його колег [2] виділяє Р. Штарка та Г. Дрекслера, приділяють особливу увагу відмінності античного поняття *res publica* від модерного уявлення про державу), відзначимо найбільш важливі в контексті нашого дослідження його складові, що не підлягають редукції.

До них належать принципи циклічності та саморегуляції, зокрема через освіту та виховання (тут знаходимо джерела лібералізму: *liber* початково означає народженого в родині вільних громадянина та громадянки). Конструктивний характер уявлення *res publica* (*res Romana*), наслідком якого постає поступова його персоніфікація та перетворення на предмет патріотичних почуттів, дозволяє зауважити перспективу, що у подальшому веде до герменевтики «мовних ігор», «плавильного казана», «уявлених спільнот» та ін. Практика поширення недискримінаційного надання громадянства обивателям *Res Romana* з наділенням їх правами римського громадянина засвідчує відкритий горизонт республіканського світу у вимірі ігор win-win.

Введене Макіавеллі уявлення про *stato*, що затрималося в сучасних назвах держави у європейських мовах (*state*, *état*, *Stadt*), розрізняючи ціннісні світи християнства і класичних республіканських чеснот, відкриває другий, новочасний етап розвитку республіканізму, що набирає концептуального завершення у Монтеск'є. Суттєвою відмінністю республіканської «другої герменевтики» у порівнянні з античною постає зникнення інституту рабства. Недоторканим залишається принцип самоврядності: громада, згідно Макіавеллі, має право чинити опір зазіханню на нього усіма доступними засобами (витоки цього права на повстання знаходимо в Августина і Фоми). Запобіганню деспотії служить проведений Монтеск'є поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, що посьогодні залишається концептуальним ядром конституціоналізму, забезпечуючи дієвість механізму стримувань і противаг.

Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані, обрунтована Кантом в однойменній роботі (1784), відкриває новий горизонт розвитку республіканської ідеї, позначений глобальним впливом Американської та Французької революцій, що зрештою перетворює республіканську модель на загальноприйнятну (отже, й революцію на одну з передбачуваних «ігор»). Симптоматичною виступає при цьому *інституціоналізація* республіканізму, що знаходить вияв зокрема у постанні Республіканської партії США та зміні моделей республіки у Франції за підсумками революцій, що закріплюються новою Конституцією. В плані спадкоємності «третьої герменевтики» з попередніми щодо конструктивного характеру республіканських цінностей вкажемо на явище «боротьби за культуру», включаючи такі її форми, як боротьба за національну школу і національний

театр. Як усвідомлювали вже греки, музичний лад засвідчує лад моральний. В цьому сенсі незмінність Марсельєзи протягом двох століть, як і кілька змін російського гімну протягом ста років, зрозуміло, не випадкові.

За підсумками поданого огляду «епістем» республіканізму, відзначимо незмінну орієнтацію його на горизонт відкритого суспільства, що з очевидністю знаходить вияв у недискримінаційному наданні громадянства, при розширенні доступу до цього статусу з кожним новим циклом. Конструктивне розгортання нових патосів, що зароджуються в економічному «тиглі» громадянського суспільства, стаючи в підсумку джерелом багатства народів (А. Сміт), у тому числі драматичним шляхом війн, революцій та (між)національного примирення, продукуючи також ризики *lost generation* і *failed state*, можуть бути представлені як нові цикли win-win ігор (від «за вашу і нашу свободу» до «прощаємо і просимо прощення»). Одним із таких циклів постає триетапна формула демократичного переходу (лібералізація, інституціоналізація, консолідація), що в річищі її здійснювався український транзит.

Цикл, очевидно, може порушуватися; генерація стати втраченою (помилка виступає тут гіршою за злочин). У цьому плані «оптика» республіканського уявленого, що імпліцитно містить сценарій усунення узвичаєного ладу, краще пристосована до часу й виклику зміни парадигм. Тим, певною мірою, відхід у «тінь», ніби «під пар» з часом забезпечує їй силу оновлення.

Спробуємо продемонструвати сказане на прикладі теоретичного виклику, що постає при спробі рефлексії дослідником політичного дискурсу у випадку такої гібридної win-win «гри», як Майдан. Представивши його у вигляді певного циклу: спроба частини істеблшменту повернути вектор реформ – розгортання руху опору – підтримка столичною громадою – переміщення події в фокус світових ЗМІ – перенесення процедури розв'язання конфлікту до парламенту – конституційна реформа в форматі пакту еліт, ми з очевидністю отримуємо «республіканський» сценарій усунення квазімонархічного утворення, по-різному («мафія», «узурпація» та ін.) таврованого в суспільних комунікаціях, яке щоразу зазнає поразки у протистоянні «вертикаль влади» vs мережеве суспільство.

За спроби далі вписати згаданий цикл у концептуальні рамки таких дослідницьких напрямів, як критичний дискурс-аналіз або деліберативна теорія демократії, нас має спіткати невдача: з прийняттям вихідного уявлення КДА щодо атомізованої аудиторії, маніпульованої засобами «четвертої влади», де ніби випарувалося громадянське суспільство (частиною якого виступають також журналісти: згадаємо «журналістську революцію», що стала одним з поштовхів помаранчевого 2004-го [3], немислимою постає зміна статус кво, де факто здійснювана громадою в Україні.

Не передбачається зміна статус кво і в межах деліберативної теорії, приписами якої постульований діалогічний порядок комунікації акторів, що змушує нас лишити за кадром цілий масштаб неконвенційних засобів тиску (включаючи «зброю сміху»), що знадобилися громаді, приміром, для повернення ситуації «країни з трьома президентами» (2004) у конституційне річище. Проте евристика деліберативної теорії як комунікативного сценарію посттравматичного суспільства відкриває для нас у контексті дослідження нову герменевтичну перспективу.

Кореляція трьох Майданів з оприявненням травм модернізації (Чорнобиль, Голодомор, «ленінопад»), збереження самої сфери політики як конкурентного розгортання старих і нових патосів, з виходом на суспільну арену нового типу *проактивного громадянина*¹,

¹ Масштаб події допомагає уявити концептуальне зіставлення польського «obywatel» і російського «обыватель», де перше містить уявлення про громадянські компетенції члена суспільства як невідчужувані, другий – ні.

дозволяє нам говорити про безпрецедентність досвіду першої української генерації, яка не зазнала долі «розстріляного» або «посадженого» відродження (нагадаємо в цьому зв'язку тезу Я. Грицака про першу успішну революцію креативного класу).

У горизонті завершеного циклу, за підсумками якого постає новий громадянський темперамент, ми в герменевтичному плані дістаємо евристику «топології шляху» (Мамардашвілі): *темперамент не редукується*. Згадаємо свідчення Шевченка:

А дай жити, серцем жити
І людей любити,
А коли ні... то проклинаць
І світ запалити!

В цьому світлі *переривання циклу* опрацювання травм модернізації, що його спостерегаємо при зміні поколінь у РФ на межі тисячоліть (маркером якого стало повернення до символіки радянського режиму), дає підстави в ретроспективі, зважаючи на чинник інституційної пам'яті (соціалістичний, дитячий, виправний *табори*) розглядати цей крок зміни курсу як необоротний. При такому феноменологічному зрізі, що враховує path dependence режиму, маємо очевидну реставрацію квазі-самодержавного утворення, яке, з огляду на опертя своїх практик, включно з освітніми, на ностальгічний ресентимент («найбільша геополітична катастрофа») має перебувати в непримиренній ворожнечі з будь-якою республікою, свідомій («мир це війна», за Орвелом) або несвідомій.

Зафіксувавши цей пункт напівнепритомного розходження траєкторій російського та українського транзиту, зупинимося в межах обраного підходу на причинах, що убезпечили українську політію від підпадання під вплив зміни вектору російської потуги, наслідуючи білоруську. Тут слід згадати насамперед республіканський «анамнез» вітчизняного політичного класу пострадянської доби.

Згідно з Вебером, бюрократія може трактуватися як актор «розчакловування» дійсності. Експерти відзначали, що український управлінський клас у критичні моменти 1994, 2004 і 2014 рр. відмовляв у підтримці главі держави (можна думати, оцінивши його фігуру в певний момент як дестабілізуючу для суспільного ладу). Якщо прецедент подібного мирного усунення можемо знайти вже в «оксамитову» добу СРСР (зміщення Хрущова), що на той момент спрацювало на стабільність радянського режиму, в умовах незалежності подібний «хід» одного з ключових гравців українського політикуму щоразу служив поверненню його до курсу євроінтеграції. В цьому плані, українська бюрократія має розглядатися як така, що зберігає запас інституційної пам'яті радянського етапу модернізації (що бере власний імпульс у добу буржуазно-демократичного розвитку, до якої належить і перша російська Конституція 1905-го).

При цьому ми знов артикулюємо чинник інституційної пам'яті, що закорінена у певному темпераменті, зрозумілому як «феномен доби» (В. Стус). Згадаємо, що Союз РСР розпався по кордонах союзних республік, жодна з автономних не дістала незалежності. Враховуючи, що архітектура Союзу дістала національний, а не автономний вимір завдяки позиції Леніна в полеміці зі Сталіним (за що перший вождь дістав догану від теперішнього очільника Кремля перед початком «спецоперації»), причому були використані теоретичні напрацювання австромарксистів²; можна бачити, що *за інстинктами* засновник радянської держави виступає як принциповий республіканець. Більше того, діставши у спадок освічений клас, вражений ресентиментом, його наступник знаходить, можливо, єдино доступний за

² Що створює цікавий сюжет інституційної пам'яті в плані пізнішого звернення українських суспільствознавців до пошуків, близьких течій євромарксизму [4].

правилами республіканської «гри» варіант спрямування його енергії у відносно конструктивне в умовах *залізного віку* річище: обігнати конкурентів за «сталевим валом» (в цьому сенсі «Гренада» і «Як гартувалась сталь» постають непроминальними свідченнями доби).

Проводячи послідовно цей аргумент темпераменту як нередукованого етосу (аналогічно протестантському у Вебера), вкажемо між іншим на генераційний його вимір: три покоління республіканськи орієнтованих верств освіченої молоді, загнаної в підпілля, на які тисне передчуття (згадаємо свідчення Шевченка), що їм, без зміни державного ладу, як перебродить молоде вино, не оминати долі обернутися на таких самих філістерів, проти яких не можуть не повставати, – це готовий «коктейль» для запалювання світу й самоспалення.

У віддалі часу, «з іншого берега» (Герцен) можна помітити, що попередження вибуху були та, як найчастіше трапляється, виявилися не почуті. Класичні твори Грибоєдова, Тургенева, Чехова, що десятиліттями складали основу шкільної програми у Країні Рад (чим не модель дорадчої демократії), вже подають і до сьогодні релевантне свідчення не пізнання «батьків і дітей» як співакторів історичної справи, що не досягне без розгортання патосів на республіканській агорі (докладніший аналіз грибоєдовського твору в аспекті проблеми див. [5]).

Чеховський прогноз, що не навчившись сміятися над собою (в добу іронії історії ініціаційний досвід, який відрізняє дорослого громадянина від недоросля), у непам'яті про, наслідком кріпаччини, мільйони «російських хлопчиків» мішаного походження, які в революції, що насувається, неминуче будуть кинуті сліпим темпераментом по обидва боки барикад, – залишився не почутим. Понад те, «фіванський цикл», перекинувшись лихоманкою світових війн у східноєвропейські поля, де після 1945-го лише радянська та пострадянська Антігона, на відміну від західних посестер, не зіграла відведену їй роль, і сьогодні залишається не завершеним. Що колишні союзниці наче мали нагадувати одній зі свого кола: «поховайте ваших героїв» надає ситуації якоїсь макабричної пародійності.

Резюмуючи сказане, ми отримуємо гібридну ситуацію, за якого найбільш неочевидним, на нашу думку, виступає складник змішування викликів двох циклів: ресентимент, породжений не завершеним станом одного з них, був, за усталеною моделлю «модернізація через війну», задіяний в ході суспільної мобілізації для іншого (що між іншим надало поточній війні характеру війни за «радянську спадщину», де на кін виставлений і символічний капітал героїки антиколоніального руху). В порядок денний конфлікту, що вже набув світових обрисів, де розвиток подій на Донбасі відгукується загрозою голоду на інших континентах, вже інвестовані аспірації щойно посталої креативної класу по обидва боки лінії фронту (згадаємо похвалювання колишнього «альтернативщика Стрелка», що він виступив спусковим гачком війни: чи ж не уявляв він себе героєм «Слова о полку»?).

Як вже сказано, темпераменти не редукуються. Порядок денний, що склався з (не) вивчених уроків історії, в тому числі креативним класом, не залишає альтернативи дорослішання: випробування не даються над силу. В такий момент особливої ваги набувають успішні прецеденти. Одним з них може бути Шевченкове:

Ми просто йшли; у нас нема

Зерна неправди за собою.

Список використаної літератури

1. Енциклопедія політичної думки. Київ: Дух і літера, 2000. 472 с.
2. Otto, Brunner, Conze Werner und Koselleck Reinhart. *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexicon zur politisch sozialen schprachen in Deutschland*. 8 Bde., Stuttgart, E. Klett, 1972–1997.
3. Журналістська революція – 2004. Події, люди, дискусії. Київ: Вістка, 2005. 284 с.
4. Грабовський Сергій. Відродження української філософії в УРСР (1960 – 1980-ті рр.). Нотатки «включеного спостерігача». Київ: НаУКМА, 2014. 80 с.
5. Щербенко Е.В. «Горе от ума» як дзеркало провалу російських реформ. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України*. 2011. Вип. 4. С. 257–263.

THE REPUBLICAN ARGUMENT IN THE UKRAINIAN SOCIO-POLITICAL DISCOURSE OF THE TRANSITION PERIOD. HERMENEUTIC ASPECT**Eduard Shcherbenko**

*H. Scovoroda Institute of Philosophy
of the National Academy of Science of Ukraine,
Tryokhsviatitelska str., 4, 01001, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-8706-9195>*

The article examines the heuristic potential of the republican idea in the context of contemporary challenges marked by the deployment of Russian military aggression and the aggravation of the problem of preserving institutional memory. In the hermeneutic aspect of problem, three 'epistemes' of the republic stand out: ancient, classical and modern, in which the orientation of the republican optics to the horizon of an open world is emphasized, which is manifested, among other things, in the non-discriminatory granting of citizenship, with the expansion of the availability of this status with each new cycle. As one of such cycles, a three-stage scheme of democratic transit (liberalization, institutionalization, consolidation) is presented, within the framework of which Ukrainian transit was carried out. On the example of the representation of the Maidan phenomenon, the limitation imposed by the conceptual framework of critical discourse analysis and deliberative theory on the scenario of change of regime is revealed. Taking into account the phenomenological foundation of the deliberative theory in terms of processing the trauma of modernization, a new hermeneutic perspective is proposed. The argument of civic temperament is articulated, which is not reduced in the horizon of the republican cycle. In this context, the violation of the trauma processing cycle during the change of cohorts in Russian society is considered in its consequences as the restoration of a quasi-autocratic entity, which should be in irreconcilable enmity with the republican system. The role of Ukrainian bureaucracy in securing Ukrainian politeia from the influence of the Russian turn to an authoritarian alternative is demonstrated. The argument of temperament as a non-reduced ethos (in Weber's sense) is presented, which played an ambivalent role in the development of the latest republican cycle, and the presence of warnings about its risks that were not heard in time is noted. In terms of the hybrid nature of today's challenges, it is stated that it is impossible to reduce the order of complexity of the Russo-Ukrainian war, in which the aspirations of the newly emerging creative class have already been invested,

Key words: creative class, cycle, Maidan, republic, resentment, temperament, trauma.